

Jezik i identitet

Brigitta Busch i Helen
Kelly-Holmes (ur.): *Language,
Discourse and Borders in the
Yugoslav Successor States.*
Multilingual Matters, Clevedon,
2004.

U knjizi čiji naslov u prijevodu glasi *Jezik, diskurs i granice u državama nasljednicama Jugoslavije* B. Busch i H. Kelly-Holmes okupile su prvenstveno inozemne stručnjake. Od lingvista s južnoslavenskih prostora zastupljeni su D. Škiljan i R. Bugarski, no o njihovim tekstovima ovdje neću govoriti jer su stavovi tih autora već poznati domaćoj publici (među ostalim i iz prikaza njihovih knjiga koje sam objavila u *Književnoj republici* 1/9-10, 2003, str. 224-228 i 2/1-2, 2004, str. 224-229).

Budući da je glavna tema ove knjige jezik, inozemni autori smatraju neophodnim podsjetiti jezikoslovce na našim prostorima na »ulogu lingvistike kao nečeg odvojenog od vladajuće političke sile« (de Frantz, 54). Kad se jezikoslovci kod nas pozivaju na politiku, ustav i sl., očito zabravljaju da je lingvistika »objektivna znanost« (54) i stoga nezavisna od politike i njenih odredbi.

Kao objektivna znanost, lingvistika ne samo da se ne povodi za politikom, nego dodatno ukazuje na zastranjenosti politike na jezičnom planu nastale zbog nacionalističkih ciljeva: »Zar ne bi lingvistika kao disciplina ili lingvisti kao njeni predstavnici trebali preuzeti određenu odgovornost i reći političarima da njihove političke odluke ili njihova jezična politika mogu imati takve i takve posljedice na području obrazovanja, na području medija, na području kulturne politike itd.« (Busch, 55).

Tako kod naziva hrvatski, srpski, bosanski jezik, koje nacionalistička politika stavlja u ustave, »jedna od uloga koju bi lingvisti mogli imati je da istaknu kontradikcije koje stoje iza tih naziva« (Busch, 55). Ti nazivi sugeriraju da se radi o različitim jezicima, dok znanost i nesmetana komunikacija između govornika pokazuju da je to jedan jezik. Busch zapaža »o pitanju imenovanja ili kodificiranja jezika [...] — što je više napredovao proces ustavnog proglašavanja hrvatskog, srpskog i bosanskog, to je više ljudi počinjalo govoriti *naš jezik*, ne samo tamo, nego i izvan bivše Jugoslavije, npr. ovdje u Austriji« (55). A i lingvistika u svijetu koristi zajedničku oznaku za jezik u Hrvatskoj, Srbiji, BiH i Crnoj Gori jer »lingvistički gledano, naravno, sve to je jedan jezik« (57).

Ali domaći jezikoslovci su u službi nacionalističke ideologije, a kad jezik »postane ideologija, onda nadvladaju netolerancija, agresivnost, želja za pravljenjem granica« (Richter Malabotta, 78). Kao posljedica odbacivanja znanosti »na balkanskom prostoru se 'jezik' često koristi kao sinonim za 'narod', iako znanstvenici dobro znaju da to nije isto« (81). »U takvom procesu jezik postaje jedan od osnovnih elemenata stvaranja 'mi'-grupe i 'oni'-grupe, žig za 'drukčijost'« (82). Stoga se »teritorijalni rat proširio na rat o jezičnim pitanjima. Jezična podjela, jezični nacionalni identitet postali su predmet bitke, čak iako je bilo teško ustanoviti liniju podjele. To je možda razlog zašto je bitka bila tako žestoka i nemilosrdna« (80).

Kako ona izgleda u Hrvatskoj, dobro je poznato: kod jezika u Hrvatskoj »u potrazi za legitimiranjem na svakom polju posegnulo se za arhaizmima, kovanjem novih riječi, radi se što god je moguće kako bi se iz jezika izbrisalo sve što bi moglo podsjetiti na zajedničku prošlost južnih Slavena. Pitanje jezika postaje pitanje države, naroda, njegovog identiteta i čak njegovog opstanka. Novi aksiom glasi: hrvatski i srpski su različiti jezici, a ako ta

razlika nije vidljiva, treba je napraviti. Onda su objavljeni novi rječnici i novi prapopisi, s naglašavanjem razlika između srpskog i hrvatskog. Mediji, pogotovo novine i radio, svaki dan posvećuju vrijeme i prostor savjetovanju o pravilnoj upotrebi nacionalnog vokabulara. Nužno je neumorno inzistirati na obrazovanju naroda jer nove riječi mnogima izgledaju strano ili nerazumljivo« (80).

Pritisak da se upotrebljavaju nove riječi je velik jer »je pomoću političkog i medijskog diskursa stvoren takav ambijent u kojem se upotreba 'dobrog' i 'čistog' hrvatskog povezivala s izražavanjem lojalnosti hrvatskoj državi, a 'pogrešna' jezična upotreba žigosala kao izdaja i 'jugonostalgija'« (Busch/Kelly-Holmes, 9). Zato se »neki ljudi sami cenzuriraju: kad pogriješe i izgovore 'zabranjenu' riječ, odmah sami sebe ispravljaju. Mnogi paze da ne upotrijebe riječi koje su do prije samo par dana bile dio njihovog svakodnevnog jezika jer bi one mogle odati njihovu etničku raznovrsnost ili staviti na govornika nepoželjnu ideološku oznaku« (Richter Malabotta, 80).

Tako je »naprimjer jako prošireni pozdrav 'Zdravo' potpuno nestao iz svakodnevnog upotrebe jer se smatrao previše povezan s komunističkom prošalošću i jer podsjeća na tradicionalne pozdrave koje su koristili partizani za vrijeme oslobodilačkog rata« (86). Pritom se zaboravlja da je pozdrav *zdravo* mnogo stariji i od komunizma i od partizana, što bi morao znati svatko tko je čuo za *Zdravo Marijo, milosti puna*. Takav neutemeljeni izgon doživjele su i mnoge druge riječi: »Brošure s označenim nepoželjnim riječima (većinom srbizimima) koje se moraju striktno izbjegavati podijeljene su spikerima na Hrvatskoj televiziji i dopisnicima u drugim masovnim medijima« (86).

Progon riječi poslušno se prihvaća u medijima jer »opći trend je: biti isti kao nacionalna melodija, nikada ne pokazati svoju raznovrsnost. Ta situacija je dosegla točku apsurdna kad je zagrebački časopis

Jezik uveo nagradu za 'najbolju hrvatsku riječ godine'. Na tom vrlo popularnom takmičenju pobijedio je sveučilišni profesor koji je iskovao 400 novih riječi, tzv. 'zamjedbenica', za godinu dana. Poput njega mnogi lingvisti su osjećali da je poslijeratno vrijeme pravi povijesni trenutak za smišljanje hrvatskog jezika i njegove sudbine, poistovjećujući je sa sudbinom čitavog naroda. Drugi lingvisti se pitaju da li stvarna isključivost u jezičnoj politici i apsurdni nacrt zakona o jeziku (kakav je prijedlog da se uvedu novčane kazne za upotrebu zabranjenih riječi koji se bio pojavio u Hrvatskom saboru) ustvari predstavljaju rezultat svjesne, promišljene namjere da se isključe čitave društvene i etničke grupe iz prostora javne komunikacije. Jer jasno je da članovi čitavih društvenih grupa ne bi mogli, ne bi htjeli i ne bi znali *kako* da koriste 'newspeak'« (Richter Malabotta, 80–81). Kreatore promjena u jeziku Richter Malabotta naziva »rodoljubnim tvorcima newspeaka« (81).

Tko su oni? U knjizi se na više mjesta postavlja pitanje »Tko je to napravio? Tko su bili glavni akteri?« (10, 57). Odgovor glasi: »Mislim da bi bilo pošteno reći da su glavni akteri bili dio intelektualne i političke elite, uključujući najutjecajnije hrvatske lingviste. Oni su na neki način otvorili vrata tome i proglasili srpski i hrvatski odvojenim jezicima itd. Onda su na scenu stupili drugorazredni lingvisti, novinari itd. koji su to doveli do ekstrema i počeli izmišljati riječi zamjenjujući takozvane srbizme ili internacionalizme, uvodeći čitavnu novu terminologiju kao pravu izvornu hrvatsku tradiciju, a velik dio te tradicije je, naravno, bio izmišljen« (57).

To znači da hrvatski lingvisti izmišljaju rodoljubni newspeak, i da se zato o njima ne može govoriti kao o znanstvenicima, nego »o ulozi lingvista kao političkih aktera« (10, 54). Iako je sve »to tolerirano i/ili podupirano od strane države« (57), neosporno je da današnje potpuno odbacivanje lingvistike u Hrvatskoj sprovođe

sami hrvatski lingvisti: »Sve to uključuje lingviste, i razmišljanje o posljedicama tih odluka mora nas zato sve duboko uznemiriti« (Busch/Kelly–Holmes, 10).

U Hrvatskoj se »priziva idealizirana prošlost 'čistog' jezika« (9), iako znanstvenici znaju da takva prošlost ne postoji. Kod prizivanja čiste jezične prošlosti ponekad »su bili prisutni i suprotni glasovi, pogotovo u tjedniku 'Feral tribune', gdje su bili česti sarkastični komentari jezičnog purizma« (9). Ali »primjeri iz nezavisnih novina pokazuju da one također prate trend prema upotrebi 'autentičnih hrvatskih' oblika, premda mnogo sporije od državno kontroliranih medija« (9).

Mediji imaju važnu ulogu u proganjanju riječi tako što »mogu doprinijeti stvaranju uvjeta za nadzor jezične upotrebe i za širenje jezičnog purizma« (Busch/Kelly–Holmes, 7). Jedan od postupaka je da nude »kolumnne s jezičnim savjetima. Pogotovo onda kad jezična promjena dolazi odozgo i kad je u pitanju afirmacija jezičnih granica [...]. Često se odnose na normativni aspekt (*kritika jezika*) — na 'pravilnu' i 'pogrešnu' upotrebu« (7). U takvim savjetima stopljeni su »akademski pogledi, narodna vjerovanja i političke izjave« (7).

Poznato je da »u procesu opširne gradnje nacionalnog identiteta i pravljenja jezičnih granica mediji imaju glavnu ulogu. [...] Televizija i radio su bili jedna od ključnih institucija putem kojih su slušatelji i gledatelji dolazili do toga da zamišljaju sebe kao članove nacionalne zajednice« (6). Utjecaj medija je velik zato što »mediji dosežu brojniju publiku i veći raspon populacije, povremeno možda veći i od obrazovnog sistema, koji je još jedan nosilac jezične promjene inicirane odozgo« (6–7).

Usprkos naporima medija, obrazovnog sistema i drugih sredstava u rukama politike, ne može se tvrditi da su znatnije utjecali na svakodnevni rječnik običnih ljudi: »Do kojeg stupnja jezična reforma koju sprovodi obrazovni sistem i javna sfera stvarno utječe na jezičnu upotrebu u raz-

nim situacijama i u različitim podgrupama, ostaje otvoreno pitanje« (Busch/Kelly–Holmes, 9). Poznato je da ona uzrokuje da se npr. u Istri »ljudi osjećaju jezično nesigurni' i nastoje izbjeći standardni jezik kad god mogu« (9–10). Ispitivanja izvornih govornika pokazuju da postoji »'znatan stupanj otpora prema promjeni' i da 'je hrvatska jezična reforma još posao u toku, i potrajat će dok budemo vidjeli što je postalo dio standardnog jezika, a što je odbijeno'« (10).

Za razliku od današnje hrvatske jezične politike koja oštro zabranjuje, naređuje, zahtijeva stegu i isključivost, »srpskohrvatski jezik je bio oblik mekane standardizacije (*soft standardisation*)« (51, 54) jer se nisu zabranjivale i isključivale, nego su se dopuštale različite varijante. Zbog »različitih varijanata itd. mislim da je to njegov najbolji opis« (51). Kao što je ondašnja jezična politika naspram današnje bila demokratska na planu varijanata, tako je bilo i na planu višejezičnosti: »u bivšoj Jugoslaviji 80-ih godina [...] su postojali školski udžbenici na romskom, i bivša Jugoslavija je bila jedna *od prvih* država, ako ne i prva, gdje je tako nešto postojalo. S gledišta višejezičnosti, to je za mene u ono doba bio svijetli primjer, uspoređeno s drugim državama« (Busch, 59).

Danas se u Hrvatskoj »sprovodi 'pravo etničko čišćenje' jezika« (Richter Malabotta, 78). Srezana je sloboda izbora riječi u javnoj upotrebi: »Buduci da su jezične barijere između novih država nastalih na teritoriju bivše Jugoslavije minimalne, sloboda korištenja tih minimalnih razlika je neznatna: prisiljeni ste da strogo vodite računa da ni u kojem slučaju ne upotrijebite neku riječ koja je Njihova« (77).

Postojanje tih minimalnih razlika, međutim, ne znači da se radi o različitim jezicima. Kad bi se takve razlike uzimale kao kriterij za jezike, to bi značilo da »onda zato što je svaki idiomi malo različit možemo nastaviti definirati sve uže i uže granice dok ne dobijemo granice unutar

granica, i možemo staviti granice oko vrlo male jezične zajednice. [...] ili moramo početi razmišljati o njima drugačije? Jer ako nastavimo stavljati granice oko sve manjih i manjih jezičnih grupa» (Kelly-Holmes, 52), ugušit ćemo se u opsjednutosti jezičnim granicama koje u stvarnosti ne postoje. Dokaz za njihovo nepostojanje je međusobna razumljivost na čitavom području iscrtkanom navodnim jezičnim granicama. Ona potvrđuje »da je isti taj jezik sposoban povezivati, a ne razdvajati« (Richter Malabotta, 86), čega se nacionalisti i plaše. Činjenica je »da je bio sredstvo komunikacije i razumijevanja u dugačkim povijesnim razdobljima i da je krivo vezivati ga za jednu ideologiju ili državu« (86). A kad je riječ o minimalnim razlikama, one postoje i unutar njemačkog, engleskog, francuskog, španjolskog itd., a svejedno se ne radi o različitim jezicima, nego o varijantama istog jezika.

Osim toga, jezične razlike postoje i u samoj Hrvatskoj: »Kad sam bila u Hrvatskoj, razgovarali smo o jezicima i idiomima i ja sam pitala kako se kaže 'tomatoes', a ljudi s kojima sam razgovarala naveli su mi osam različitih riječi. A u rječniku sam našla samo jednu« (Plutzar, 55). Taj rječnik očito jako reducira stvarnost kad u potpunosti zanemaruje raznovrsnost upotrebe. Poznato je da lingvisti u Hrvatskoj jezikom ne smatraju ono što je u upotrebi, nego ono što izmisle u svojoj glavi. Nasuprot njima, strani lingvisti se ravnaju prema upotrebi jer ona je stvarni jezik. Zato je u anglistici, germanistici itd. upotreba osnovni kriterij kad se izrađuju rječnici, gramatike i udžbenici jezika.

Nedavno su taj kriterij primijenili strani lingvisti sastavivši udžbenik ovog jezika za škole u BiH koji se preko 80% sastoji od autentičnih tekstova, od stvarnog jezika kakav je u upotrebi (Busch 53–54): »Uzeli smo tekstove iz književnosti, starije na srpskohrvatskom, novinske tekstove, današnje tekstove iz raznih novina, uzeli smo sve tipove autentičnih tekstova

i tako dobili zaista širok spektar tekstova i na dijakronijskoj i na sinkronijskoj razini. Stavili smo sve te tekstove u jednu te istu knjigu [...]. Dobili smo pristanak nadležnih za obrazovanje u svim kantonima u Federaciji i u Republici Srpskoj, tako da je taj udžbenik postao prva knjiga koja se u jednoj te istoj verziji koristi u čitavoj Bosni i Hercegovini. [...] tiskali smo 5000 primjeraka i distribuirali po školama. [...] Povratna informacija je bila pozitivna, i što se tiče pedagoškog pristupa i što se tiče jezičnog dizajna. Učitelji su nam rekli da je imala uspjeh u školama jer su se učenici identificirali s njom. [...] Tekstovi su dati i prihvaćeni kao jezik u upotrebi, iako se unutar jedne te iste knjige nalaze različite varijante i pisma. Mi nismo bili sigurni hoće li biti prihvaćeni jer je to radikalna prekid s praksom udžbenika koji su uniformni i preskriptivni. Pretpostavljam da naš udžbenik 'hardlajneri' neće koristiti, ali zaista imamo dobru distribuciju u čitavoj Bosni i Hercegovini. Udžbenik je samo preporučeni nastavni materijal, a ne obavezni, i mislim da bi bilo vrlo teško dobiti odobrenje za njega kao obavezni tekst«.

S obzirom na dobru prihvaćenost autentičnih tekstova koji odražavaju svu raznovrsnost upotrebe, autorica nastavlja: »Taj me primjer vodi ponovo do pitanja zar ne bismo mogli imati neki oblik mekše kodifikacije ili standardizacije. Dozvoliti veliku varijabilnost je hrabro, ali ipak se pitam zar ne bismo mogli početi razmišljati na taj način i imati standard koji je fleksibilniji, koji dopušta veću varijabilnost« (54). Budući da je srpskohrvatski standard čitavih 150 godina dopuštao veliku varijabilnost, znači da je hrabrost bila obilježje njegove standardizacije. Da nije dozvoljavao varijabilnost, ne bi čitavo to vrijeme postojale i ekavska i ijekavska varijanta, ne bi čitavo vrijeme izlazile knjige, udžbenici, rječnici, gramatike i pravopisi i na jednoj i na drugoj varijanti. To ujedno znači da standardizacija srpskohrvatskog jezika nije bila unitaristička.

Danas se u Hrvatskoj »sve više udaljavamo od pozicija ljudi kulture, koji su, poput najvećeg hrvatskog književnika Krleže, smatrali hrvatski i srpski jednim jezikom, koji Hrvati nazivaju hrvatski, a Srbi srpski. [...] Također smo daleko od uvjerenja svih onih evropskih i svjetskih ljudi kulture koji smatraju da je jezična varijantnost uvijek element kulturnog obojavanja« (Richter Malabotta, 83).

Navodeći kako je znanost pokazala da su granice u kulturi umjetne i da je vjera u podudaranje nacionalnih državnih granica s kulturnima iluzija (2), Busch podsjeća lingviste u Hrvatskoj: »budući da ne gledamo više kulturu kao nešto zatvoreno, pitam se da li bismo i u lingvistici također mogli drugačije misliti o jeziku, možda misliti o jeziku kao o nečemu otvorenijem, umjesto da ga gledamo kao koherentan i zatvoren sistem« (51).

Takav pristup posve je uobičajen u naprednijim građanskim društvima jer »su naprednija građanska društva više orijentirana prema komunikativnoj funkciji u duhu tolerancije i razlika, dok nacionalno zasnovana društva koja nastoje ojačati svoj nacionalni identitet inzistiraju na simboličkoj funkciji, na povećavanju razlika, isključivanju, odvajanju« (Richter Malabotta, 78).

Nažalost, upravo ovo isključivanje i pravljenje razlika vrijedi za »države nastale od bivše Jugoslavije, koje traže legitimiranje svog identiteta u mitu selektivne povijesti ili u (para)povijesnoj mitologiji svojih nacija. Na Balkanu, možda više nego bilo gdje drugdje, jezik je postao element u igri moći, instrument za pokazivanje vlasti i za ostanak na vlasti. Više nego bilo gdje drugdje jezik je dobio ulogu ideološkog i političkog oružja i, ovisno o povijesnom trenutku, korišten je da napravi zajednice (ne samo kulturne) ili, u drugim slučajevima, da uništi sve što su napravile prethodne generacije i njihov intelektualni rad. Na toj točki uklonjena su čitava kulturna nasljeđa, 'nepodobni' autori su mar-

ginalizirani, a njihova djela su nestala s policia u knjižarama i s klupa u školama. Jezične razlike su se radikalizirale kako bi se naglasila pripadnost različitim kulturama, nacijama ili, ponekad, religijama. Nacionalne države koje pitanje jezika 'rješavaju' uvođenjem totalne kontrole nad njime napuštaju ideju univerzalnosti, kozmopolitizma i tolerancije. Nacionalnost prevladava nad svime drugim« (82).

To ima fatalne posljedice za kulturu: »U novim nacionalnim državama nastalima na tlu bivše Jugoslavije su iracionalnost, neprijateljstvo, izolacija i ksenofobija često bili neposredan odraz dramatičnih događaja koji su prenošeni na područje kulture. Kultura je postala 'balkanizirana'. Često je korištena kao puki ukras koji je opravdavao i iskazivao društvene pritiske« (78–79). Tome »su mnogo doprinijeli pjesnici i pisci svih triju etničkih grupa« (79).

Umjesto otvorenosti i tolerancije na području kulture i jezika, koja je karakteristična za naprednija građanska društva, danas se u novonastalim državama »na području kulture vodi teška i ponekad groteskna bitka, koja postaje sve sličnija bitki za teritorije. Ona ubire svoje žrtve među ljudima kulture i među mnogim mladim ljudima, koji ne raspolazu mehanizmima zaštite od indoktrinacije emitirane iz masovnih medija i iz nacionalnog obrazovnog sistema. Šteta uzrokovana smanjivanjem kulturnog tržišta i nestankom iskustva sretanja 'drugih', razmjene, uzajamnog otkrivanja i istraživanja nepopravljiva je. Ona pogada sve istinski kreativne umove i mladu generaciju, koja sve više traži (i nalazi) put egzila i emigracije« (83).

SNJEŽANA KORDIĆ